

УДК 329.12(477.54)«1906/1914

**ТАКТИКА КОНСТИТУЦІЙНО-
ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПАРТІЇ РОСІЇ ЩОДО
АГРАРНОЇ РЕФОРМИ П. А. СТОЛИПІНА****THE TACTIC OF THE RUSSIAN
CONSTITUTIONAL DEMOCRATIC PARTY
REGARDING THE STOLYPIN AGRARIAN
REFORM****Золотарьов В. С.,**кандидат історичних наук, доцент кафедри
українознавства, Харківський національний
автомобільно-дорожній університет
(Харків, Україна), e-mail: zolvist@i.ua**Zolotarev V. S.,**Ph.D, associate professor Ukrainian geography at
Kharkiv National Automobile and Highway University
(Kharkiv, Ukraine), e-mail: zolvist@i.ua

Досліджується тактика Конституційно-демократичної партії Росії щодо вирішення аграрного питання під час роботи Державної Думи та її ставлення до аграрної реформи Голови Ради Міністрів Російської імперії П. А. Столипіна. Розглянуто роботу кадетської фракції у Думі, проаналізовано діяльність ЦК партії кадетів та її лідера П. М. Мілюкова. Доведено, що кадети мали власну позицію щодо вирішення аграрного питання та не пішли на компроміс як зі Столипіним, так і з іншими політичними силами.

Ключові слова: Конституційно-демократична партія, Російська імперія, Державна Дума, П. А. Столипін, П. Н. Мілюков.

The article examines the tactics of the Russian Constitutional Democratic Party for solving the agrarian question during the work of the State Duma and its attitude to the agrarian reform of the Chairman of the Council of Ministers of the Russian Empire P. A. Stolypin. The work of the cadet faction in the Duma is considered, the activities of the Central Committee of the party of the Cadets and its leader, P. N. Milyukov, are analyzed. It is proved that the Cadets had their own position on the solution of the agrarian question and did not compromise with P. A. Stolypin and other political powers.

Keywords: Constitutional Democratic Party, Russian Empire, the State Duma, P. A. Stolypin, P. N. Milyukov.

Починаючи з епохи буржуазних революцій аграрне питання завжди було найважливішим фактором боротьби народних мас. Під час Першої буржуазно-демократичної революції у Росії 1905–1907 рр. саме аграрне питання стало одним з головних питань всієї революції, оскільки воно викликало радикального вирішення таких важливих проблем як:

- ліквідація залишків поміщицького землеволодіння;
- ставлення до селянської общини;
- наділення селян землею, можливість орендування, майбутні форми власності на землю та інші.

Головним ідеологом аграрної реформи став Голова Ради Міністрів Російської імперії П. А. Столипін, який почав впроваджувати суттєві перетворення в сільськогосподарському виробництві.

В умовах сучасної України, після ліквідації радгоспно-колгоспної системи, набуває актуальності аграрне питання. Відносини навколо землі завжди викликали гострі дискусії серед лідерів політичних партій та державних діячів України. Найбільш важливим є питання навколо статусу землі та можливість її купівлі – продажу в особисту власність. Стаття 13 Конституції України визначає,

що земля є об'єктом права власності Українського народу. Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених цією Конституцією. Право власності на землю гарантується.

Виходячи з цього, є сенс розглянути досвід вирішення аграрного питання у Російській імперії на початку ХХ ст. Особливо це стосується діяльності головної ліберальної партії Росії Конституційно-демократичної, яка мала власну концепцію розв'язання даної проблеми. Саме партія кадетів і була головним опонентом П. А. Столипіна у межах Державної думи.

Мета статі полягає у дослідженні аграрної концепції партії кадетів, її програмних вимогах та ставлення ПНС до реформ П. А. Столипіна. Проаналізувати кадетський «проект-42», який став основою аграрної програми думської фракції кадетів.

Сучасна українська історіографія мало уваги звертає проблемі вирішення аграрного питання на початку ХХ ст. у Російській імперії. Зазначасмо, що процесам обговорення та взаєминам між кадетами та урядом на чолі зі П. А. Столипіним стосовно аграрної реформи майже не приділяється уваги науковцями.

На початку ХХ століття одним з найважливіших структурних елементів економічної політики Росії були соціальні реформи. Для величезної, селянської Росії аграрне питання мало вагомий, актуальний значення. З приходом на пост Голови Ради Міністрів П. А. Столипіна почалися серйозні перетворення в сільськогосподарському виробництві. Центром, навколо якого протягом 1906–1914 йшла гостра ідейна боротьба між всіма політичними силами, була столипінська аграрна реформа.

8 травня 1906 р. у Думі почалося обговорення аграрного питання, яке вважалося основним питанням Першої російської революції. За роботою Думи уважно стежило селянство, очікуючи позитивного вирішення для себе цього питання. Значну активність при обговоренні виявили кадети, які намагалися реалізувати свої програмні настанови. До кадетської фракції входили визнані вчені, економісти, правники, агрономи, історики, які і підготували «проект-42». Вивчаючи даний проект, можна зробити висновок про те, що він був реалістичним та високопрофесійним. Проти проекту виступили як праві, яких не влаштовував пункт про відчуження приватновласницької землі, так і ліві, за те, що проект не вимагав повного знищення поміщицького землеволодіння.

Відповідно до кадетського проекту, відчужені землі входили у державний земельний запас. У кожній губернії повинен бути встановлений нормативний розмір земельного забезпечення, до якого повинна бути доведена кількість землі у землеробського населення. Розрахунок земельної норми повинен бути проведений на їдця. Відповідно до «Проекту-42» підлягають відчуженню землі, які раніше здавалися в оренду за гроші до

1 січня 1906 р. з частини або з відпрацювання, а також землі, які оброблялися інвентарем селян. Для кожної місцевості закон повинен з'ясувати дозволена норма землевласництва, при умові ведення особистого господарства (власним тяглом та інвентарем), тобто визначити встановлену норму володіння землею, і все, що опиниться більше неї, також не піддається відчуженню без будь-яких обмежень. Навіть з цієї, законом встановленої норми, може бути проведено відчуження, якщо місцеве землеробське населення не зможе отримати достатню кількість землі до встановленої норми [1, с. 105].

Столипін детально зупинився на оцінці земельного проекту ПНС. «Цей проект, – говорив Столипін, – навіть заперечує, не визнає і не створює ні за ким права на землю. Проект визнавав за селянами право незмінного постійного користування землею, але разом з тим, для розширення його володінь він визнавав необхідним порушити постійне користування його сусідів землевласників. Разом з тим, він гарантує селянам непорушність їх володінь в майбутньому. Але раз визнавши принцип відчуження, то хто ж повірить тому, що, якщо знадобляться з часом відторгнути землі селян, вони не будуть відчужені знову. Таке положення Столипін вважав аморальним, а головне, він вважав приватну власність і принцип її непорушності основною умовою досягнення свободи, підвищення культурного і освітнього рівня всього народу. «Поки селянин бідний, поки він не має власної землі, поки він знаходиться у тисках общини, він залишається рабом, і ніякий писаний закон не дасть йому блага цивільної свободи» [1, с. 170].

Разом з тим, Столипін відмітив і сильні сторони кадетського проекту. Він виділив той пункт, в якому говориться про те, що «потрібно надати можливість самим селянам влаштуватися так як вони того бажають». Закон не покликаний вчити селян та нав'язувати їм будь-які теорії, хоча б ці теорії і визнавалися законодавцями цілком ґрунтовними та правильними. «Нехай кожен влаштовується по-своєму, і лише тоді ми дійсно можемо допомогти населенню. Та й сам уряд у всіх своїх прагненнях вказує лише на одне: потрібно зняти ті перешкоди, які покладені на селянство та надати йому можливість самим обирати той спосіб користування землею, який найбільше їм влаштовує» [6, стб. 1198].

Столипін також високо оцінив той пункт кадетської програми, в якому мова йшла про державну допомогу. В ньому планувалося віднести на витрати казни половину вартості землі, придбаної селянами. Розвиваючи кадетську думку про те, що держава повинна надавати селянину допомогу у вирішенні аграрних проблем, Петро Аркадійович пропонував державі «...взяти на себе різницю у відсотку, що сплачувався зарахунком, та тим відсотком, який був би поси́льним селянству, який був би визначений державними закладами. Ось ця різниця лягла б цілком на державний бюджет, вона повинна була вноситись в щорічний

запис державних витрат. Таким чином, вийшло б, що вся держава всі верстви населення допомагають селянам придбати ту землю, яка їм потрібна. В цьому брали б участь всі платники державних повинностей: чиновники, особи вільних професій, ті ж самі селяни та поміщики» [6, стб. 1199].

13 травня 1906 р. уряд рішуче заявив, що вирішення аграрного питання шляхом примусового відчуження поміщицьких земель є недопустимим. Для уряду кадетський проект був достатньо радикальним і «революційним», оскільки він торкався всієї системи землевласництва Росії.

Кадети розуміли, що насильницький злам общини прискорить пролетаризацію сільського населення, збільшить кількість безземельного сільськогосподарського пролетаріату, а це, в свою чергу, ще більш загострить соціальні антагонізми і в решті-решт призведе до нової хвилі невдоволення. «Адже руйнуючи общинне землеволодіння і створюючи клас заможних сільських власників, – писав О. І. Мануйлов, – наші реформатори відкинуть до безземельного пролетаріату величезний контингент людей, так чи інакше працюючих сьогодні на землі. Чи є ці люди відданими прихильниками інституту приватної власності і чи стануть вони, не маючи ні кола, ні двора, захищати приватні маєтки, це дуже сумнівно, чи не доведеться нам тоді, надто пізно жалкувати про нашу общину» [12, 7 листопада 1908].

«Столипінська аграрна політика, – підкреслював П. М. Мілюков, – безсумнівно буде революціонізувати маси більше, ніж будь-що інше, приведе до соціальної боротьби багатих з бідними у жорстоких формах» [11, 10 грудня 1908]. Ось чому, виступаючи проти столипінської реформи, кадети наполегливо продовжували висувати ідею примусового відчуження поміщицьких земель за викуп, вважаючи її найбільш реальною альтернативою вирішенню аграрного питання революційними методами.

Земельний указ від 9 листопада 1906 р. значно змінив систему землекористування у Росії, це однозначно зрозуміли як переконані монархісти, так і ліві [13, с. 101]. Розуміючи, що при активній підтримці правоохоронської більшості указ 9 листопада 1906 р. буде прийнятий III Думою і стане законом, кадети з метою пом'якшення його негативних наслідків внесли до думської аграрної комісії ряд законопроектів, серед яких центральне місце займав «Проект закону про виділення окремих господарям ділянок із общинних земель». Цей проект регламентував порядок виходу із общини на добровільній основі, сприяв більш раціональному розподілу землі. В проекті також були статті, в яких фіксувався процесуальний порядок захисту прав общини та окремого господаря [8, с. 29].

Ряд інших кадетських законопроектів і пропозицій (про селянське землекористування на наділених землях, про закладення селянських земель тощо), які вносилися до думської аграрної комісії, були відкинуті її правоохоронською більшістю [8, с. 31]. Одночасно були відкинуті

і всі спроби кадетів внести поправки в урядовий законопроект про землевлаштування, суть яких зводилась до виключення зі складу землевлаштувальних комісій предводителя дворянства та земського начальника і збільшення в цей же час більшості представників від земства та селянства [9, стб. 77–78]. В свою чергу, кадетська фракція, як і у II Думі, проголосувала проти указу 9 листопада 1906 р. та урядового законопроект про земле влаштування [9, стб. 648]. Це говорить про те, що кадети при вирішенні аграрного питання намагалися відстоювати демократизм та соціальну справедливість, прагнули надати слово самим селянам.

На відміну від октябристів та прогресистів, які були задоволені першими результатами столипінської реформи, кадети не прагнули робити будь-які висновки відносно її остаточних результатів. Така позиція кадетського керівництва обумовлена, насамперед, його невпевненістю у позитивних результатах урядової земельної політики, що мало такі підстави: згідно підрахункам за період 1907–1915 рр. з общини вийшло і стало власниками своєї землі 2008432 селянських господарств, що складало біля 21% всіх селян. Загальна кількість власників хуторів і відрубів досягло 1,5 млн., тобто склало лише 12,2% від усього селянства [10, с. 367–368].

Проте головна мета реформи – створення хутірських господарств – особливого успіху не досягла. Більше того, вже починаючи з 1911 р. пішла на спад кількість селян, що надали заяву про вихід з общини, з 1912 р. – які купували землі Селянського банку [10, с. 369]. Зросла заборгованість Селянському банку хуторян і відрубників. Чим далі йшла реалізація реформи, тим більш складною і суперечливою ставала ситуація на селі.

Деякі історики вважають, що з точки зору економічного розвитку Росії капіталістичним шляхом реформи Столипіна були успішними. Але будь-яке явище в суспільно-політичному житті країни, а тим більше таке складне, як проведення цілої системи заходів, які охоплювали всі верстви російського суспільства, необхідно оцінювати різнобічно, враховуючи всі нюанси та критерії, якими керувалась влада, а головне – соціально-політичними наслідками цих реформ. З цієї точки зору необхідно розглянути позицію, яку зайняла ПНС під час реформ.

Ставлення кадетської партії до реформи Столипіна було складним та суперечливим. Всі кадети вважали, що латифундистське поміщицьке землеволодіння потрібно ліквідувати. Та все ж, всередині кадетської партії йшли суперечки про те, чи доцільно наполягати на проведенні своєї аграрної програми у III Думі, чи розумніше відмовитися від висунення власного аграрного законопроекту?

Після поразки революції кадети знову повернулися до обговорення, як здавалося, вже теоретично вирішеного питання про необхідність безумовного відчуження великого поміщицького

землеволодіння. Суть суперечки полягала в тому, чи потрібно в умовах проведення столипінської аграрної реформи продовжувати наполягати на необхідності безумовного відчуження великого поміщицького землеволодіння? Чи все ж таки припинити надавати «голому факту поділу латифундій дуже великого значення»? Так 6 листопада 1910 року на засіданні ЦК М. І. Кутлер, І. І. Петрункевич і О. М. Колубакін вирішили, що «...з ліквідацією великих поміщицьких латифундій поспішати не варто і потрібно надати справі звичайного розвитку життя» [3, л. 85]. Та все ж більшість присутніх дотримувались іншої точки зору, яку сформулював Ф. І. Родичів. «Ми, повинні прагнути до ліквідації великого землеволодіння за будь-якої ціни. Економічна історія фатальна, в ній ми безсилі, а ця історія руйнує латифундії та створює дрібне землеволодіння, – хоча не таке, яке хотіли б ми чи соціал-демократи, але з цим уже доведеться змиритися» [3, л. 85об].

В ході дискусій серед членів ЦК кадетів виникло питання про те, чи варто в даній ситуації взагалі відмовитися від кадетської аграрної програми, центральним пунктом якої був лозунг примусового відчуження поміщицької землі за «справедливим» викупом. На нараді кадетської фракції з представниками місцевих комітетів, що відбулася 1–2 червня 1908 р. О. О. Корнілов заявив, що в зв'язку зі столипінською аграрною реформою відбувається «велика зміна у землеволодінні і може статися так, що аграрну програму кадетів. через деякий час по суті не можливо буде провести: не буде земель для відчуження» [5, л. 1]. Нарада доручила аграрній комісії ЦК зібрати «більш повний матеріал про діяльність комісій із землевлаштування у зв'язку з цим встановити можливі і необхідні зміни до указу 9 листопада, щодо власної аграрної програми» [5, л. 2].

6 листопада 1910 р. на засіданні кадетського ЦК знову було вказано, що аграрна програма «... має все менш можливостей бути здійсненою та прийнятою у Державній думі» [3, л. 85об]. Але аграрна комісія ЦК не поспішала з переглядом партійної аграрної програми, бо кадетське керівництво почало проявляти все більше і більше невпевненості в тому, що підсумки столипінської земельної політики будуть позитивними. Не випадково, що на партійній конференції, яка відбулася 8–9 травня 1911 р. П. Н. Мілюков вже чітко висловився проти внесення в аграрну програму будь-яких змін. «Ніхто не може сказати, – заявив він, – чи піде зараз зміна земельних відносин на селі, так далеко, що повернення до нашої старої програми стане неможливим, тому і нема можливості зараз говорити про нову аграрну програму чи про зміни в попередній. Партії кадетів лишається лише зайняти критичне відношення до аграрної політики Столипіна, а власне ставлення до неї залишити поки що під питанням [2, л. 80б].

Позиція Мілюкова викликала критику з боку представників місцевих комітетів, яких хвилювало питання про те, що «ми будемо говорити на виборчих зборах про нашу аграрну програму» [2,

л. 9об]. Так, представники від Харкова вважали, що «після реформи 9 листопада аграрна реформа навряд чи буде здійснена» [4, л. 7]. Так вважали і представники Самари. Харків'яни, як представники крупного регіону півдня Росії, виступали за перегляд аграрної програми з двох обставин: по-перше, реформи Столипіна проходили тут успішніше, ніж в інших регіонах імперії; по-друге, суспільне (общинне) землеволодіння тут не мало такого значення, як в центральних губерніях [4, л. 7].

У відповідь на це Мілюков радив не поспішати запроваджувати будь-які заходи з аграрного питання, бо «по-перше, самі умови селянського життя дуже різноманітні і не дають позитивних вказівок на здійснюючі процеси; по-друге, без партійного з'їзду змінити що-небудь в партійній програмі неможливо. Тому, набагато зручніше розвивати критику земельної політики уряду» [2, л. 21об]. На наш погляд, цю позицію Мілюкова можна вважати фатальною, оскільки він обмежувався лише очікуванням і критикою уряду.

У підсумку столипінська аграрна реформа принаймні загострила соціальну боротьбу між поміщиками і всім селянством на селі та між найбільш бідним селянством і куркулями. Саме такого результату столипінської аграрної реформи побоювалися лідери кадетів. Цим пояснюється їхня обережність у питанні про перегляд партійної програми, їх небажання відмовитись від примусового відчуження поміщицьких земель за викуп.

Таким чином, при проведенні аграрної політики кадети не пішли а ні за урядом, а ні за октябристами. В той же час кадети відкинули і пропозиції лівих партій про націоналізацію землі. Вони вважали, що пропозиції і тих і інших неминуче призведуть до подальшого загострення ситуації на селі, перш за все в соціальному плані. Вони залишалися віддані своїй програмі і тактиці і навіть у складні часи не відмовлялися від примусового відчуження частини поміщицької землі. Аграрну реформу Столипіна, не дивлячись на високі практичні результати, вони не прийняли і за будь-якого випадку нагадували про це у Думі. Багато місця у своїх виступах вони відводили критиці реформи за її аморальність. У них були свої прорахунки, помилки, багато чого вони робили заради «красного слова» грали на публіку, але, разом з цим, кадети чітко дотримувалися своєї програми, залишалися вірними головним її настановам.

Взагалі, кадетська партія в цей період опинилася у складній ситуації. Потрібно було відстоювати своє право на існування у боротьбі з багатьма політичними силами, які також претендували на провідну роль у визвольному русі. Політична та урядова криза, яка була спричинена встановленням третьочервненої системи, вимагала від кадетів нових дій, потрібно було переглянути свої програмні настанови відносно головних питань сьогодення. Стосовно аграрного питання кадети відстоювали свій проект та не пішли на компроміс як з П. А. Столипініним, так і з представниками інших політичних сил.

Список використаних джерел

1. 'Вестник партии народной свободы: Еженедельник конституционно-демократической партии', 1906–1908, СПб., №40, 1906 г.
2. 'Государственный архив Российской Федерации', Ф.523, Оп.1, Д.11.
3. Там же, Д.30. Материалы совещаний ЦК ПНС с думской фракцией.
4. Там же, Д.124. Организационные материалы 1907 г.
5. Там же, Оп.2, Д.7. Организационные материалы Московского отдела ЦК.
6. 'Государственная Дума: стенографические отчеты. Союз первый', СПб.: [Гос. тип.], 1906, Ч.1–XXII, 866, [8] с.; Ч.II, 867–2013, [4] с.
7. 'Государственная дума. 4 съезд. Стенограф. отчеты', 1914, Сес.II. Ч.III, СПб., Стб.1198.
8. 'Третья Государственная Дума. Фракция народной свободы в период 15.10.08 – 2.06.09. Отчет фракции ЦК ПНС', 1909, СПб., 387 с.
9. 'Третья Государственная Дума. Фракция народной свободы в период 10.10.09 – 5.06.10. Отчет фракции ЦК ПНС', 1910, СПб., Стб.1327.
10. 'Кризис самодержавия в России. – 1895–1917 гг.', 1984, Л.: Наука, 521 с.
11. '«Речь», ежедневная газета', орган ЦК КДП (1906–1917).
12. 'Русские ведомости. общественно-политическая газета' (выходила в Москве с 1863 по март 1918 г.).
13. Столыпин, П.А., 1991. 'Жизнь и смерть за царя', [Репринтное изд. 1910], М.: Политиздат, 128 с.

References

1. 'Vestnik partii narodnoj svobody: Ezhenedel'nik konstitucionno-demokraticeskoi partii (Bulletin of the Popular Freedom Party: Constitutional Democratic Party Weekly)', 1906–1908, SPb., №40, 1906 g.
2. 'Gosudarstvennyj arhiv Rossijskoj Federacii (State Archive of the Russian Federation)', F.523, Op.1, D.11.
3. Tam zhe, D.30. Materialy soveshhanij CK PNS s dumskoj frakciej.
4. Tam zhe, D.124. Organizacionnye materialy 1907 g.
5. Tam zhe, Op.2, D.7. Organizacionnye materialy Moskovskogo otzela CK.
6. 'Gosudarstvennaja Duma: stenograficheskie otchety. Sozyv pervyj (State Duma: verbatim records. Convocation first)', SPb.: [Gos. tip.], 1906, Ch.I–XXII, 866, [8] s.; Ch.II, 867–2013, [4] s.
7. 'Gosudarstvennaja дума. 4 s#ezd. Stenograf. otchety (The State Duma. 4th congress Stenographic reports)', 1914, Ses.II. Ch.III, SPb., Stb.1198.
8. 'Tret'ja Gosudarstvennaja Duma. Frakcija narodnoj svobody v period 15.10.08 – 2.06.09. Otchet frakcii CK PNS (Third State Duma. The fraction of people's freedom in the period 10.15.08 – 2.06.09. Report faction of the Central Committee PNS)', 1909, SPb., 387 s.
9. 'Tret'ja Gosudarstvennaja Duma. Frakcija narodnoj svobody v period 10.10.09 – 5.06.10. Otchet frakcii CK PNS (Third State Duma. The fraction of people's freedom in the period 10.10.09 – 5.06.10. Report faction of the Central Committee PNS)', 1910, SPb., Stb.1327.
10. 'Krizis samoderzhavija v Rossii. – 1895–1917 gg. (The crisis of autocracy in Russia. – 1895–1917)', 1984, L.: Nauka, 521 s.
11. '«Rech'», ezhednevnaia gazeta («Speech», daily newspaper)', organ CK KDP (1906–1917).
12. 'Russkie vedomosti. obshhestvenno-politich. gazeta (Russian statements. social and political newspaper)' (vyhodila v Moskve s 1863 po mart 1918 g.).
13. Stolypin, P.A., 1991. 'Zhizn' i smert' za carja (Life and death for the king)', [Reprintmoe izd. 1910], M.: Politizdat, 128 s.

* * *